

лай аталған. Бул тилимизде сөзлердің көп мәниллигин пайда етеди.

Арқа диалектте аўқат хәм аўқатлық затлардың атамалары қоспа сөз түрінде де ушырасады. Мысалы: *Жарылған жарма // жарылған жуўери* (Кегейли). *Шакар шөрек* (горжик). *Болды булагай* (Тахтақөпир) - аўқаттың түри ақсаулақты қатыққа жибитип қойып, сарымай, қауын варенье қуып жейди.

Диалектте сөзлер заттың түр-түси, формасы, қатты яки бослығына хәм дәмине қарай да аталады. Мәселен, *көпишк кәмпиит* (Қанлықөл) - тас кәмпиит, *тас кәмпиит* (Қанлықөл) // *лампасый* (Шымбай), *шекер кәмпиит* (Қанлықөл), *шекер қумшекер* (Шымбай), *көбик кәмпиит* (Қанлықөл). Мойнақ сөйлесимінде конфета атлары жуп сөз түрінде де келеди: *Тәтті-пәтті* (Мойнақ). Бул жуп сөздің биринши компоненти мәнилли *тәтті* (мазалы) сөзи диалектте қазақ тилинен өзлескен болса, екінши компоненти *пәтті* мәниссиз сөз түрінде жупласқан. Сондай-ақ, қарақалпақ тилинде бөдене сөзи кишкене қус атамасын билдирсе, Тахтақөпир сөйлесимінде шаңғалақтың дәнеси *бөдене* делинеди. Қарақалпақ тилинде дәне, сөйлесимлерде *мөжене*. Балықтың шөбиреси Қанлықөл сөйлесимінде *шөгиртек* делинсе, халықтың аўызеки сөйлеў тилинде

отынның майдасы шөгиртек делинеди. Бул жерде уқсаслық тийкарында сөз мәниси аўысқан хәм диалектте сөзлердің көп мәниллиги пайда болған.

Шоманай сөйлесимінде жыллаған бал *жыласқан*, торақ сөзи *тулып*, рус тилинен кирген подсолнечный май сөзи Қанлықөл сөйлесиминиң Жайхун АПЖ да еки түрли вариантта *суйық май // шимшике май* түрінде қолланылады. Мысалы: Пахта майдың татымы бар. *Суйық майдың* татымы жоқ.

Қарақалпақ тилине рус тилинен кирген корейский дуз сөзи арқа диалект хәм оның сөйлесимлерінде *ақ дуз, дузлық, дәмлик, мазалы дуз* түрінде бир неше вариантта ушырасады. Напитки сөзи айырым сөйлесимлерде *мазалы суў* делинеди.

Сондай-ақ диалектлик сөзлер омоним түрінде де келеди. Шымбай сөйлесимінде аўқаттың дузлығы *майлық* делинсе, аўызеки сөйлеў тилинде қол сыпыратуғын кишкене сүлги *майлық* деп аталады. Бул сөзлер сыртқы формасы жағынан бирдей болғаны менен мәнилик жақтан бираз қашық. Сонлықтан, олар диалектлик омоним сөзлер болады.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинің арқа диалектінде азық-аўқат атамалары өзине тән өзгешеликлер менен қолланылады.

Әдебиятлар

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. Методик қўлланма. Тошкент, 2011.
2. Доспанов О.Д. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. Оқыў қолланба. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2009.
3. Диалектологиялық жазба дәптери.
4. Пирекеева А. Конимех қарақалпақлари шеvasи. Канд. дисс. автореф. Нукус, 2012.

Мақолада Қарақалпақистон Республикаси ҳар ҳил ҳудудларида озиқ-овқат номлариниң диалектологик хусусиятлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

The article is devoted to the study of dialectal words denoting national dishes in different regions of the Republic of Karakalpakstan.

ANIMALISTIC IMAGES IN KARAKALPAK FOLKLORE AND WRITTEN LITERATURE

R.K.Rzaeva - a senior teacher

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: маданият, урф-одат ва анъана, фольклор, мақоллар ва маталлар, ҳайвон номлари, образ яшаш дараклари, қўчмачи халқ, умид ва армон, талқиланган образ.

Ключевые слова: культура, традиции и обычаи, фольклор, пословицы и поговорки, названия животных, источники создания образности, кочевой народ, надежды и мечты, аналитические образы.

Key words: culture, traditions and customs, folklore, proverbs and sayings, names of animals, sources of creating image, nomadic people, hopes and dreams, animalistic images.

People of different countries have their own culture, traditions and customs, that's why they have different objects as the sources of creating images in folklore, in proverbs and sayings, in particular. Animals, whose scope of behavior is wide and diverse have always attracted people's attention. Animal narration have different expression forms: animal myths, tales, proverbs and sayings, onomastic lexis, shepherd poetry, lyrical and heroic epos and other written genres. The aim of the article is to show what animals are usually used in creating images in Karakalpak folklore and written literature. To achieve this goal, first of all, we want to show what animals are often used in the folklore of other peoples, for example, in Russian and English proverbs and sayings. If we compare proverbs and sayings with the names of animals in languages belonging to different language systems – English, Russian and Karakalpak, we observe that they are different in their image structure, because they contain the national-cultural component and reflect the history and culture of the people speaking in these languages. For example, the objects of creating images in English proverbs and sayings are such animals as a dog, a cat, sheep and others. For example:

1. Care killed a cat. - Не работа старит, а забота.
2. A cat has nine lives. - У кошки девять жизней.
3. A cat may look at a king - Все равны под солнцем.
4. When the cat is away, the mice will play. Кот из до

ма - мыши в пляс.

5. Dog eats dog. - Человек человеку волк.

6. Every dog has his day.- Будет и на нашей улице праздник.

7. The dog returns to his vomit.- Зарекался козёл в огород ходить.

Повадился кувшин по воду ходить

8. A living dog is better than a dead lion. Живой пёс лучше мёртвого льва.

Лучше голубь в тарелке, чем глухарь на току.

9. Love me, love my dog. Меня любишь, так и собаку мою не бей.

Любишь кататься, люби и саночки возить.[5]

It can be explained by such traditions of the British people as: passionate love for domestic animals, care about them as about the members of the family; every year there are special races and contests for best dogs, they and their rights are protected by laws.

In the Russian proverbs and sayings the sources of creating images are such animals as a wolf, a bear, a hare, a fox, a pig, a horse and others. For example:

1. Волков бояться в лес не ходить.
2. Посади свинью за стол, она и ноги на стол.
3. С медведем дружись, а за топор держись.
4. Резвого жеребца и волк не берет.
5. Не дели шкуру неубитого медведя.

6. Кто смел, тот на коня сел.

7. За двумя зайцами погонишься ни одного не поймаешь.

The names of these animals are also used not only in proverbs and sayings but also in other genres of Russian folklore: legends, myths and fairy tales. They are the main heroes of many fairy tales and in their images the authors show different human qualities (positive and negative) of character. For example, a wolf is always angry and hungry, a bear – clumsy, a hare – coward, a fox – cunning, a horse – strong, brave, etc.

It is impossible to imagine the ancient Turks' lives without animals since being an inseparable attribute of the steppe life, wolves, camels, horses, birds played a role of paramount importance in the life and self-awareness of the nomads. Using anomalistic images in Karakalpak folklore

Camel	Horse	Cow	Sheep, goat
1. Түйениң үлкени көпирде таяк жейди. 2. Ақсақ түйениң аўзына жел айдаған қанбақ түсер. 3. Түйеге жантақ керек болса, мойнын созар. 4. Жаман адамды түйениң үстінде ийт қабады.	1. Ат ушлаған азабынан кутылар, Ер ушлаған енбегинен кутылар. 2. Ат жүйригин түлки сүймес, аўырыу адам күлки сүймес.	1. Ойнақлаған бузаў өт басады. 1. Сыйырдың шақына урсақ, туяғы сырқырайды. 2. Басың екеў болмай, малың екеў болмас. 3. Ким сөйлемесе, баспақты сол суўғарады.	1. Қырда қырк қой суў ишсе, Өйда отыз қой бәхәр алады. 2. Үйирли қойдан қасқырда қорқады. 3. Қошқардың қуйрығы үзіледі деп бөри аштан өлген екен [2].

As we can see from the above-given table animal images occupied the main place in proverbs and sayings which contain information on how the Karakalpak people lived. Sheep were considered the most precious domestic animals by the people because their flesh and milk served as food, fur and skin as clothes and cover.

In Karakalpak folklore and works of modern literature we find out a lot of terms and word-combinations connected with camel breeding as one of the ancient branches of cattle breeding. A camel was the most precious animal for nomads. G.Gachev gives the following characteristics to the camel: "Its milk and flesh are used as food, the fur is used to produce clothes and sacks, the hides are source of leather and belts, and its manure is the raw material for fuel." [6;21].

The best qualities of the camel were in the focus of attention of folklore, many jirau (narrators) and bakhshi (singers) admired and glorified about them in proverbs and sayings, legends, myths, epos, historical eposes (tolgaus) and songs. There is an old Karakalpak legend telling that from ancient times a camel did all its best and always served well to the people:

... Long ago when Karakalpaks moved to Kokand (Turkistan), the local rulers (Kokand Khan) refused to give them lands under crops – jailau. When they tried to settle, irrigate, cultivate the lands and grow the crops, they were driven from everywhere devoid of opportunities to have settled way of life.

Witty old men (aksakals) tried to find a way out of this tragic situation. The aksakals had a council (Kenes) in the yurta (kara uyi- a small house covered with wool). A young Karakalpak woman listening to their talk entered the yurta and offered her help. She told that nothing could be done by force, they should act with cunning. The aksakals agreed with her and a young married witty woman with glib tongue came to the Khan and said: "A bad woman is jealous of her husband, and a bad king is jealous of the land." The Khan became furious and was going to punish that impudent woman, but hearing her request to give her the land in size of the camel's skin, he kept himself together and ordered to satisfy her wish. The young woman cut the camel's skin into separate thin strips, then, she connected their ends with one another and dragged this long chain. And she has received as much land as these joined travel of skin occupied. Being ashamed by the clever woman, the Khan became generous and began, to give the land to the Karakalpaks.

and written literature is explained by the fact that as many Turkic peoples the Karakalpaks were nomads and they connected their best hopes and dreams with such domestic animals as a cow, a horse, sheep, a camel and others. People who had a herd of cows or sheep were considered to be rich. These animals became the symbol of welfare and wealth of the people, because their existence depended on those animals. G.Gachev noted that "the complete dependence gives the feeling of inner relationship with animals" [6;14]. The scholar clearly showed one of the main functions of animals – to be intermediaries between humans and nature.

In Karakalpak proverbs and sayings we observe the use of the names of domestic animals. It is connected with their way of life, history, culture and traditions [1;2]. The image of a camel is of a great importance among them:

In the Karakalpak national historical poems we see a camel as a strong powerful animal and a female camel as a kind mother.

1. What can the old camel do when the young one is in action.

2. If you want to buy a strong cattle, buy a camel. He doesn't feel even the weight of load.

3. Wails travellers Mother camel

Where is her young camel child? (Nogai tolgaulari, 1975, 3; 17, 23, 40).

The Karakalpak people connected their best hopes, dreams and ideas with cattle from ancient times. They treated their children politely giving them the names of the young cattle, for example such proper names as: Botabay (a camel's child); Tuuebay (a camel), Tailakbay (a young camel), Shuudabay (a camel's hair), Botakoz (a young female camel with brown eyes)- this name was often given to girls [7;102]. Giving their children such names, the people cherished a hope of becoming them kind, beautiful, strong and being of great endurance. They wanted them to have all the fine qualities of a camel. The people of the older generation, especially mothers often give their children and grandchildren such pet names as "botam" my little camel, their men – "Narim" – my camel. The Karakalpak jirau (narrators) of the XV and XVI-th centuries mention the camels in their works. In the tolgaus by Kaztugan jirau we read such lines:

The land, where a young of camel with old wool of last year.

Became an enormous atau like a rock. [3; 78].

In Karakalpak proverbs and sayings devoted to four kinds of cattle, a camel is of great importance. It is the subject-matter of many proverbs and sayings [4; 97]: 1.If the wind moves the camel from its place, you'll see the goat in the sky. 2. The largest camel is beaten by stick on the bridge. 3. A bad camel kneels on the ashes (at the lake). A bad man swears his households.4.A lame camel has a tumble-weed in his mouth, brought him by the wind. 5. If the camel needs a prickle, he stretches his neck. 6. When the camel gets old, he becomes a shouter. 7. The dog barks and bites a bad man. even when he sits on a camel. 8. A man sitting on a camel can't hide in the flock of sheeps.9. Camel's meat is healing, but goat's meat is nothing. 10.Camel doesn't see its hump.11.Camel is wealth.

We find many examples of simile connected with the image of camel in the works of modern Karakalpak poets

and writers. Here are the lines from the work of the famous Karakalpak poet Ibragim Yusupov:

Кубласында шөккен нардай Қара таў,
Арқасында ақ сазанлы Аралы...

(И.Юсупов. «Күншығыс жолаушысына»)

In the south Karatau towers like the lying camel
In the north the Aral Sea lies with white sazan well

(I.Yusupov. "To the traveller of the East")

We come to the conclusion, that many names and terms dealing with the cattle-breeding in Karakalpak are identical and have some common features with other Turkic languages from the points of view of their semantics and etymology as well [8;122]. But comparatively with the languages belonging to different language systems (Russian, English) they have some distinguishing features that reflect their culture and national peculiarities.

Significance of animalistic images in the ethnic awareness of the Karakalpak people is well confirmed by the fact that the images of animals in folklore are indirectly connected with ontological and anthropological themes. Animal images are used in ethnic folklore and written literature as a multi-dimensional artistic code of the ethnic community. The Karakalpak animalistic ethnoculture is a highly complex phenomena that requires further investigation.

Literature

1. Mahmud Kashgari. Devonu lugot it-turk.1963,vol.3, p- 41, 145, 320.
2. Ayimbetov K., Nietullaev T. Karakalpak folk proverbs and sayings. Nukus,1982.
3. Begjanov T.B. Notes about etymology of some cattle-breeding terms in Karakalpak. The journal " Soviet Turkicology",N 4, Ba-ku, 1980, p-85-89.
4. Begjanov T.B. Problems of the Karakalpak dialectology. Nukus, "Karakalpakstan" Publishing House,1975.
5. Bukovskaya N.A. Dictionary of English proverbs. Moscow, 1990.
6. Nominkhanov Z.D. Cattle-breeding terms in the Turkic and Mongolian languages.-Works of the department in the oriental study. Vol. 1, Alma-Ata,1979.
7. Sherbak A.M. Names of domestic and wild animals. -In the collection: Historical development of the vocabulary of the Turkic languages. Moscow,1961.

Мақолада қарақалпақ эма адабиётндағы мақол ва маталлар мисолида хайвонлар номларининг қарақалпақ фольклорнда қўлланилиши масалалари қараб чиқилган. Уй хайвонлари номларининг кенг қўлланилиши шу билан изоҳланадики, қарақалпақлар қадимдан чорвачилик билан шуғилланиб келган. Ушбу номларни унинг бошқа тиллардаги (рус, инглиз) эквивалентлари билан қиёслаш шуни кўрсатадики, хайвон номлари ҳар бир халқнинг ўзига хослигини, маданиятини акс эттиради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы использования названий животных в каракалпакском фольклоре на примере пословиц и поговорок и в письменной литературе. Использование наименований, в основном, домашних животных объясняется тем, что каракалпаки издавна занимались скотоводством. Сопоставление с другими языками (русским и английским) показывает, что названия животных отражают самобытность и культуру каждого народа.

РЕЗЮМЕ

The article deals with the issues of using names of animals in Karakalpak folklore on the example of proverbs and sayings and written literature. Using mainly the names of domestic animals is explained by the fact that the Karakalpak people were engaged in cattle-breeding from ancient times. The comparative study with other languages (Russian and English) proves the statement that names of animals reflect the national peculiarities and culture of the people.

SUMMARY

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ СОРАҰ ГӘП ТҮРИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, гап шаклидаги фразеологизмлар, сўроқ гап шаклидаги фразеологизмлар, бадий асар тили.

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологизмы в форме предложения, фразеологизмы в форме вопросительного предложения, язык художественного произведения.

Key words: Phraseologisms, phraseologisms in asentences, phraseologisms in the qeshon sentences, the language of the literary work.

Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер структура-грамматикалық жақтан ҳәр қыйлы болып келеди. Олардың арасында гәп түринде келетуғын фразеологизмлер өзине тән бир структуралық түрди курайды. Олардан сораў гәп түриндеги фразеологизмлер белгили бир орын тутады. Олар қарақалпақ әдебий тили функциональ стильлериниң барлық түрлеринде бирдей қолланыла бермейди. Көркем шығарма тилинде қахарманның характерин, сөйлеў тилиниң тийкаргы өзгешеликлерин, сезимлерин хәм т.б. билдириўде, сондай-ақ, аўыз еки сөйлеў тилинде өнимли пайдаланылады. Бул ҳаққында белгили илимпаз А.Бекбергенов былай деп жазады: «Хәр қандай фразеологизмде жай сөзлерге ямаса сөз дизбеклерине салыстырғанда эмоциональ-экспрессивлик мәни» образлылық күшли болады. Соның менен бирге, олардың биразларында хәр қандай халықтың миллий колорити де сәўлеленеди» және «Фразеологиялық сөз дизбеклери көркем әдебиятта, публицистикалық стильде хәм сөйлеў тилинде кеңнен қолланылып, хәр қыйлы эмоциональ-экспрессивлик белгилерге ийе болады». [1:30-40]

Көркем шығармалар халық тилиниң әжайып, көркем үлгиси сыпатында оқыўшыға эстетикалық жақтан тәсир көрсетеди. Бунда фразеологизмлер гиреўли орын ийелейди. Бул фразеологиялық системада сораў гәп түринде турақласып кеткен бирликлер де үлкен әхмийетке ийе болып, өзине тән өзгешелиги, көркем-сүүретлеўшилиқ хызмети, образлылық дәретиўде

тутқан орны менен ажыралып турады. Олар улыўма халық тилиниң ең эпийайы және тәсиршең, астарлы, сол халықтың өмири менен ажыралмас байланыста жасап киятырған көркемлик, образлылық мүмкиншиликлерин дәлийллеп, көрсетип келеди.

Халық тилинде *тисирип жей ме, жаныңды ала ма, буннан артық өл дейсең бе, адам жей ме, (бул жерде не) маймыл ойнатып атыр ма, қудай ура ма, ийт биле ме, не жәў тийди, майы шыға ма, адамның қоры ма* хәм т.б. сыяқлы фразеологизмлер сораў гәп түринде турақлы қәлиплескен. Тек айырым жағдайларда стильлик мақсетте хабар, үндеў ямаса буйрық гәп мәнисине өтип қолланылады.

Белгили илимпаз Г.Айназарова: «Фразеологизмлердиң стильлик қолланылыў өзгешелиги оның тилдеги хызмети болып есапланады. Қарақалпақ әдебий тилиндеги көркемлеў усылларының ишинде фразеологизмлердиң орны өз алдына. Олар көркем шығарма тилин жанландыратуғын көркем сүүретлеўдиң тилдеги таяр куралы хәм халық даналығына суўғарылған образлы ойлаў тилиниң үлгиси болып табылады» [2:88] деп жазады. Көркем шығармада персонажлардың, қахарманлардың өз ара сөйлесиўлери, диалоглар белгили орын тутады, фразеологизмлер олардың характерин, минез-қулық ямаса сезимлерин ашып берийдиң өзине тән бир усылы сыпатында хызмет атқарады. Сонлықтан, олардың сөйлеў тили өзінде образлылық мүмкиншиликлерди